

1
FRA.T-№. 1. 12096

ENSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

A-1842

OBJEKTI ADDRESS: Rakvere rajoon, Arbavere

OBJEKT: Arbavere mõisaansambel

TELLIJA: Lahemaa Rahvuspark

TÖÖ № III-87086

KOMPLEKSSED TEADUSLIKUD UURINGUD

Arbavere mõisa
ajalooline õiend

KÕIDE I

Peaarhitekt

H. Toss

Osakonna juhataja

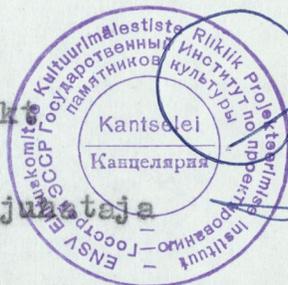
V. Kukkur

Osakonna peaarhitekt

A. Kann

Projekti peainsener

H. Sirts

Projekti koosseis

Kõide I - Arbavere mõisa ajalooline õiend

Kõite koostas:

Perekonna- ja eesnimi	Ametikoht, eriala	Allkiri	Märkused
--------------------------	----------------------	---------	----------

Ernesaks, Maia

ajaloolane

M. Ernesaks

Köite sisukord

Sissejuhatus	5
I. Ajalooline ülevaade	7
II. Mõisaansambli kujunemine	14
III. Ehituskirjeldus	
1. Härrastemaja	17
2. Kõrvalhooned	19
3. Park	20
Kokkuvõte	22
Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus	23
Lisa nr.1 - Arbavere mõisa situatsiooniplaan 1870.a. (väljavõte RAKA, f.2486, n.1, s.3377, l.84)	
Fotode nimekiri	25
Fotod 1 - 26	

Sissejuhatus

Lahemaa rahvuspargi territooriumil asub hulgaliselt mõisaid. Neist tuntumad on Palmse, Sagadi, Kolga, Vihula. Mainitud kõrgstile esindavad rohkearvulise hoonestusega on Eesti mõisaarhitektuuri musternäidised. Käesolevas töös vaadeldav Arbavere mõis asub rahvuspargi lõunaosas Loobu-Tapa maantee ääres. Lahemaa väikseima mõisana esindab ta tagasihoidlikku, kuid stiilset 18. sajandi ehitustraditsioon järgivat väikemõisaansamblit. 19. sajandil kuulus Arbavere pikemat aega Alexander von der Pahleni valdusesse. Siit ka mõningad Palmsega sarnased väikevormid (kaevupaviljon), mis küll kahjuks on ammugi hävinud nagu ülejäänud varasemad kõrvalhoonedki. Säilinud on vaid varaklassitsistlik lihtsa dekooriga härrastemaja kunagise regulaarstiilis pargiga. Park on riikliku kaitse all rajoonilise tähtsusega looduskaitse objektina.

Ilumäe kolhoosi valduses olevas endises härrastemajas elavad kolhoosipered. Maja vajab asjatundlikku remonti (restaureerimist), ümbrus heakorrastamist. Väikesele, intiimselt mõjuvale härrastemajale tuleks leida uus sobivam funktsioon.

Käesolevas töös antakse lühülevaade Arbavere mõisa ajaloo, tema hoonestuse kujunemisest. Kirjelduste ja fotode näol fikseeritakse mõisaansambli varasem ja praegune arhitektuuriline ilme ning ehitustehniline seisukord.

Ajaloolise õiendi koostamisel oli aluseks arhiividokumendid, publitseeritud allikad, E. Tarveli monograafia "Lahemaa ajalugu" ning kohapealsed vaatlused. Viimastel põhineb

mõisahoonestuse stiilikriitiline analüüs. Oluliseks abiks arhitektuuri uurijale on ajalooline foto. Käesolevas töös on kasutatud fotosid ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi fotokogust ning Kultuurimälestiste RPI töötaja J.Vali erakogust. Andmeid mõisa hilisema ajaloo kohta jagas lahkelt kohalik elanik Voldemar Kabelmets.

I. Ajalooline ülevaade

"Taani hindamisraamatu" kui vanima 13. sajandist pärineva asustus- ja agraarajaloo allika järgi oli praeguse Lahemaa rahvuspargi territoorium hõredasti asustatud. Mainitud alal on märgitud ainult kümnekond küla. Siin võib eristada Kahala, Vihula ja Loobu-Kõrveküla asustusrühmi. Seoses Arbavere mõisa kujunemisloo uurimisega, tuleb käesolevas töös vaatluse alla viimati mainitud asustusrühm. Loobu-Kõrveküla piirkond asub rahvuspargi lõunaosas, Tallinn-Leningradi maanteest lõuna pool. "Taani hindamisraamatus" nimetatakse Loobu-Kõrveküla piirkonnas 3 küla - Loobu (Lopae), Soomukse (Somaecos) ja Kõrveküla (Corpius).¹ Ajaloodoktor E. Tarveli arvates hõlmas Kõrveküla ka Arbavere peresid. Samas peab ta võimalikuks, viidates Arbavere arhailisele kõlale, küla olemasolu juba "Taani hindamisraamatu" koostamise ajal.² Kirjalikes allikais esineb Arbavere esimest korda 1454. aastal (Arpeuer).³ Küla kuulus sel ajal Poltzeni mõisa alla, hiljem kandis Tuimõisa (Tuenhoff) nime.⁴ Eelpool mainitud 1454. aas-

---

¹ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Danicae I. Kopenhagen-Reval, 1933, lk. 447, 488, 608.

² Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1983, lk. 23. E. Tarvel oletab, et vere-lõpuline külamini võis ehk tuleneda muistses isikunimest. Ta ei jaga L. Kettuneni arvamust küla nime arbumisega seostada. Samas, lk. 107

³ Bunge, F. g. v. und Baron R. v. Toll. Est- und Livländische Briefflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands I Theil. Dänische und Ordenzeit. Reval, 1856, lk. 147.
Tarvel, E. Lahemaa..., lk. 47.

⁴ Poltzen, Poltsam esineb ainult 1454, 1460. a. ja vana nimena Tuimõisa kõrval 1540, 1552. See tähendab ilmselt Põltsmaa (põldne ehk põllune, s. t. põllurikas maa).

tal läks Arbavere küla koos Tuimõisaga Undla mõisale. 16-17. sajandi kirjalikes allikais esineb küla korduvalt. 1525. a. oli siin väike kahe pere ja veskiga asustus. 1542. a. oli juttu Arpeveri talupoegade heinamaast ja vanast teest, mille Arpeveri mölder oli ümber kändnud. 1583. a. oli Arpeu-ri veskile koos kahe perega lisandunud üksjalakoht.¹ 1586. a. reväsjon nimetab ainult Harpifer'i veskit. 1592. a. oli Und-la mõisa all külake Arpeuer koos veskiga. 1661. a. on kirjas vabatalupoeg Arpiefer Thomas (küllap mölder) kahe adramaaga. 1668. a. oli Arpaferi külas 2½ adramaad, veski ja kõrts.² Mai-nitud aastal panditi ta Aaspere mõisnikule Joh. Hastferile.³ Seega 17. aajandi allikates esineb Arbavere külana. Mõis ra-jati küla maadele suhteliselt hilja 17-18. sajandi vahetusel. Teadaolevatel andmetel võime Arbavere mõisa (Arpafer) leida kirjalikust allikast esimest korda 1700. aastal.⁴ 1700., 1712. ja 1726. aastal on Arbavere mõis kirja pandud vastavalt 1/8 ratsateenistuse, ühe ja kolme adramaa suurusena.⁵ Jälgides omanikesuhete ajalugu 17-18. sajandi vahetusel on Arbavere seostunud Georg von Wangersheimi nimega. Olgu märgitud, et Wangersheimide suguvõsale kuulus 1630. aastast kuni 18. sajan-di lõpuni Aa mõis (Haakhof) Virumaa Lüganuse kihelkonnas. 1701. a. rentis Georg Bögislaus von Wangersheim Arbavere koos Kõrvekülaga major Georg Friedrich Payküllile.⁶ 1726. a. müüs

¹ Üksjalg - veoloomadeta kehvik, elas kogukonna ale- ja met-samaadel, tegi mõisnikele tegu ühe jalgpäeva nädalas. 17. sajandi lõpul sulasid nad talupoegade ja vabadike hulka.

² Tarvel, E. Lahemaa..., lk. 107.

³ Bunge, F. G. v. und Baron R. v. Toll. Est- und Livländische Brieflade..., lk. 780.

⁴ Tarvel, E. Lahemaa..., lk. 52.

⁵ Samas, lk. 49.

⁶ RAM, f. 11, n. 1, s. 69, l. 2.

Reinhold Georg von Wangersheim Arbavere kapten Christofer Friedrich Seebachile.¹ 18. sajandil oli omandisuhete ajaloos vaheldusrikas. Mõisa müüdi ja panditi sagedasti balti-saksa aadliperekondade vahel. Siin võime nimetada järgmisi nimesid: Schonert, Berg, Tiesenhausen.² 18. sajandi lõpul, s.o. 1796.a. omandas Arbavere 24.450 hõberubla väärtuses ooberst Carl Herman von Toll.³ Olles sagedaste müügi- ja pantimiste objektiks, vaatleme, milline oli siis mõisa majanduslik kandevõime. Mõisa piirkonnas elas 1726.a. adramaarevisjoni järgi 71 inimest. Sajandi keskpaigaks, s.o. 1750.aastaks tõusis elanike arv 103-le.⁴ Lahemaa rahvuspargi territooriumile jäävate suuremate mõisate Palmse ja Sagadi elanike arv oli samal ajal vastavalt 652 ja 442. 18. sajandi keskpaiku kuulus mõisale Arbavere küla 6 perega ja pool Kõrveküla (Kõrveküla poolitati arvatavasti 14.-15. sajandil, kujunes välja Vohnja Kõrveküla ja Arbavere Kõrveküla). Arbavere kõrvekülas oli 1733.a. ja 1757.a. 12 peret $3\frac{1}{4}$ asustatud ja $1\frac{3}{4}$ tühja adramaaga.⁵ 1765.a. loeti mõisamaade suuruseks $5\frac{3}{8}$ adramaad.⁶ See- ga kuulus Arbavere mõis nii elanike arvu kui maade suuruse järgi väikeste mõisate hulka. Mainitud näitajatega oli ta üks väiksematest Kadrina kihelkonna mõisatest, aga väikseim Lahemaa rahvuspargi mõisate hulgas. Ka siinsete põllumaade

¹ RAM, f.19, n.1, s.133, l.6.

² RAM, f.104, n.1, s.42, l.24.

³ Wistinghausen, H.v. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert (1772-1889). Hannover-Döhren, 1975, lk.103.

⁴ Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Bestimaal 18. sajandil. RMÜ. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost I, Tartu, 1973, lk.247.

⁵ Tarvel, E. Lahemaa..., lk.107.

⁶ Hupel, A.W. Topographische Nachrichten Lief- und Ehstland. III Bd. Riga, 1782, lk.486.

viljakusega ei saanud kiidelda. 18. sajandi lõpust pärineb kubermangu maamõõtja S. Dobermanni sulest Arbavere topograafiline kirjeldus, kus mainitakse mõisa saviliiva- ja kruusaseguseid põlde, keskmise headusega heinamaid.¹ Tõenäoliselt pöörati Arbavere mõisamajanduses tähelepanu karjakasvatusele. 18. sajandi lõpul oli mõisas lisaks puust karjalauadele veel vesiveski, viinaköök ja 2 kõrtsi, Raja ja Arbavere, mida tunti hiljem Vanakõrtsi nime all, asus Loobu jõe ääres, jõkke voolava oja suudme lähedal. Viinaköögid ja kõrtsid etendasid 18. sajandi lõpul - 19. sajandi II poolel mõisa sissetulekutes kaalukat osa. Viinaköökiides toodetud viin müüdi riigile, osa jäi mõisa oma kõrtsidesse. Viinaköögi toodangu jääkidega (praagaga) toideti nuumloomi. Viimaseid realiseeriti Peterburi turul. Kui Lahemaa suuremates mõisates (Kolga, Sagadi, Palmse) oli arvestatavaks tuluallikaks mets, siis on tõenäoline, et ka Arbavere sissetulekutes oli metsal osakaal (1870. a. kirja pandud 313 tiinust jäi metsa alla 104,9 tiina).

19. sajandi 20. aastatel oli Arbavere mõisa hinnaks 44.000 bankorubla. Sealhulgas mõisa inventari ja mööbli hind oli sellest 4000 rubla. 1823. a. ostis Arbavere mõisa eelpool mainitud väärtuses Palmse omanik kindralmajor, maamõunik Carl Magnus von der Pahlen oma alaealisele pojale Alexandrile, kelle valduses püsis mõis kuni 1886. aastani.² 19. sajandi

---

¹ RAM, f.70, n.1, s.3, l.45-46.

² Wistinghausen, H.v. Quellen..., lk.103.
Alexander von der Pahlen on üks kolmest kuulsast Pahlenist. Vanaisa Peeter Ludwig von der Pahlen (1745-1826) oli Vene esimene kindralkuberner Kuramaal, kes keiser Paul I tapmisest osavõtu eest pagedati. Isa Carl Magnus von der Pahlen (1779-1863) oli Balti kindralkuberner, Tartu ülikooli kuraator, esimese kooli asutaja Palmeses. Alexander von der Pahlen (1820-1895) Eestimaa rüütelkonna peamees, Balti raudteeliini ehitamise initsiaatoreid, ehitustööde juhte, Tallinn-Peterburi raudtee esimene direktor, Tapa-Tartu liini planeerija, loodusuurija, paleontoloog.

keskpaiku oli Arbavere endiselt elanike arvu (159 hinge) ja mõisemaa suuruse (5,38 adramaad) järgi väikseim mõis Lahemaa piirkonnas. Mõisal oli 2 kõrtsi, jahu- ja villaveski kraasimistöökojaga, lubjapõletus mõisa ehitiste tarbeks. 1865.a. ehitas mõis Kõrvekülla rehielamutüüpi puust sindelkatusega koolimaja.¹ Kooliõuel oli veel ühise sindelkatuse all ait-tallihoone. Vallakool asutati Arbaveres 1856.a. Koolis õppis 1865.a. 11 õpilast, õpetajaks August Kristelstein aastapalga 100 rubla. Tolleaegsed koolmeistrid olid ka põllumehed. Nii kuulus kooliõpetajale kahepäeva talukoht 8,93 vakamaad põldu, 11,91 vakamaad metsa ja 0,25 vakamaad heinamaad.²

1861.a. oli Arbavere mõisas valitsevaks teorent. Sel ajal loeti Kõrveküllas kümme $4\frac{1}{2}$, üks $2\frac{1}{2}$ päeva talu ja 15 vabadikukohta. $4\frac{1}{2}$ päevane renditalu pidi $4\frac{1}{2}$ päeva nädalas mõisa saatma sulase hobuse või härgadega. Lisaks mainitud korralisele teotööle oli veel nn. abitegu: sõnnikuveo-, heinalõikuse-, linasugemise-, lambaniidu- ja viinaköögipäevad. Teorendile lisendus naturaarent: $4\frac{1}{2}$ päevane talukoht andis postimoonaks $25\frac{3}{5}$ karnitsat³ kaeru, 157 naela⁴ heina. Kirikuõpetajale $6\frac{2}{5}$ karnitsat rukkeid, sama palju otri, ühe koorma puid, 2 leisikat⁵ linu, 1 kana, 1 nael linu.⁶

---

¹ RAKA, f.1311, n.1, s.1, l.6.

² RAKA, f.2486, n.1, s.3377, l.4.

³ 1 karnits ca 3,3 liitrit, 1 toop = 1,2 liitrit.

⁴ 1 nael = 0,4 kg.

⁵ 1 leisikas = 8,19 kg.

⁶ RAKA, f.1311, n.1, s.1, l.4.

Talude päriksmüümine algas 1860-ndate aastate keskpaiku. 1882. a. oli Kadrina kihelkonnas müüdnud ainult 4,87% (tervel Virumaal 7,93 %).¹ Kõrvekülas müüdi talusid veel 1910. aastal. 19. sajandi lõpul hinnati Arbavere mõisa maid 904 tiinule, elanike arv ulatus 197 hingele. Mõis piirnes põhjast Vatu ja Loobu mõisaga, idast ja lõunast Tõdva-Kõnuga. Loobu postijaamast lahutas teda 1½ versta.

1886. a. müüs kammerherra Alexander von der Pahlen Arbavere mõisa 48.000 hõberubla eest herra Johannes von Narbuttile.² 1902. a. omandas Arbavere parun Nicolai Dellingshausen, kellele kuulusid veel Loobu, Vatu ja Hõbeda Kadrina kihelkonnas. Suulise traditsiooni kohaselt elanud parun Nicolai Dellingshausen alaliselt Loobus ja käinud vahest aastas korra Arbaveres, kus ta asetäitjaks olnud opman.³ 1913. aastal oli mõisamaid 507 tiinu, sellest 416 tiinu oli taludele eraldatud. Mõisas töötasid jahuveski, villaketrus- ja -kraasimistöökoda.⁴ Vastavalt 1919. a. 10. okt. vastu võetud maaseadusele ja vabariigi valitsuse poolt 28. jaan. 1920. a. maareformi teostamiseks välja antud määrustele koostati 7. juunil 1920. a. Arbavere mõisa inventari hindamise akt. Hindamise juures oli omaniku N. Dellingshauseni volinik Nerling. Hindamisele kuulus veski koos sisseseadega. Loetletud sisseseade (üleöstmise tangid, sõelad, 2 paari veskikive, vesirattavõllid, kivitõrs, kolud, üleöstmise vinn kahe ketiga,

¹ Tarvel, E. Lahemaa..., lk. 160.

² Wistinghausen, H. v. Quellen..., lk. 103.

³ Vilmre, L. Ajaloolist traditsiooni Kadrina khk-st. 1931, lk. 48.

⁴ Richter, A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher III Bd. Riga, 1913.

jahukast, tangukast) hinnati kokku 3840 marka. Lisaks veski inventarile hinnati ka 17 sülda segapuid väärtusega 5100 marka. Veski ja küttepude koguväärtus 9940 marka.¹ Mõisa veski läks rentnik Schmiti kätte. Mõisamaad jaotati 10 asunikutalu vahel. Suuliste teadete järgi kuulus kodanliku Eesti perioodil mõisasüdamik kahele talule. Neist Jõe talu oli väike, aga Keldrimäe suur talu. Härrastemaja oli eravaldukes. Kohaliku elaniku V.Kabelmetsa andmeil peeti 30-ndatel aastatel endise härrastemaja saalis palvetunde. Tiibhoo- ne keldris oli koorejaam, siin tehti kohupiima.

Sõjajärgseil aastail asus härrastemajas siinkandi esimese Jõe kolhoosi kontor, hiljem osakonna kontor. Praegu paiknevad hoones Ilumäe kolhoosnike elukorterid.

---

¹ ORKA, f.58, n.4, s.2135, l.6.

II. Mõisaansambli kujunemine

Nagu eeltoodust nähtub, ilmus Arbavere mõis ajalooürikutesse võrdlemisi hilja. Mõis oli nii elanike arvu kui maa-
valduste poolest Lahemaa väikseim. Mõisa suurusest ja majan-
duslikust potentsiaalidest oli otseses sõltuvuses tema arhitek-
tuuriline ilme.

Esimesed napsõnalised teated Arbavere mõisa ehitiste kohta pärinevad 18. sajandi vahetusest. Tolleaegses kubermangu revidendi S. Dobermanni koostatud topograafilises kirjelduses mainitakse nii härrastemaja kui kõrvalhooneid puitehitistena.¹ Tõenäoliselt eksisteerisid mõisa ehitised juba 18. sajandi I poolel, sest mõisat mainitakse ajalooürikuis 1700. aastal. Teatavasti kujunes 18. sajandi I poolel välja ühekordne kahe mantelkorstna ja kelpkatusega suhteliselt tagasihoidliku dekoori ja fassaadilahendusega mõisamaja. Nimetatud hoonetüüp oli iseloomulik majanduslikult kehvemal järvel olnud Saare- ja Läänemaa mõisatele veel 19. sajandi algul. Tüübi klassikalisteks esindajateks on aga pastoraadihooned. Praeguseni säilinud Arbavere mõisamaja sarnaneb üldjoontes eelpool nimetatud hoonetüübile. Tõenäoliselt ehitati härrastemaja 18. sajandi lõpul - 19. sajandi algul varasemale hoonekehendile. Tagasihoidliku varaklassitsistlikus stiilis ehitise juures on tehtud 19. sajandi jooksul ümber- ja juurdeehitisi. 1931. a. kogutud suulises traditsioonis mainitakse, et härrastemaja ehitati

---

¹ RAM, f.70, n.1, s.3, l.45-46.

ti 78 aastat tagasi, s.o. 1853.aastal.¹ Võimalik, et sel ajal tehti peahoone põhjaküljele tiibehitis. 19.sajandi II poolel rajati aga esifassaadile historitsistlikus laadis klaasseintega veranda. Omapärasemaid ehitisi varasemas mõisaansamblis oli kaevupaviljon, millest on meie päevini säilinud ajaloolisi fotosid. Samalaadseid rajatisi (kaevu- ja allikapaviljon) ehitati Pahlenite valduses olevas Palmse mõisas, 19.sajandi I poolel. Teatavasti kuulus Arbavere aastail 1823-1886 Alexander von der Pahlenile.

Kaasajaks on mõisa ajaloolised kõrvalhooned hävinud. Nende algsed asukohad on vaid osaliselt aimatavad. Abiks võttes 1870.a. mõisasüdnamiku situatsiooniplaani (vt. lisa 1) võime öelda, et väikesearvuline kõrvalhoonete rühm (ait, sõiduhobuste tall) paiknes traditsiooniliselt peahoone esise muruväljaku ääres. Suuremad ehitised (karjakompleks, vesiveski) asusid mõnevõrra eemal looduses hajutatult.

1870.a. koostatud taksatsioonaktide põhjal oli Arbavere mõisas järgmised ehitised:

1. Elumaja	puust	kivikatusega
2. Valitsejamaja	"	"
3. Ait	"	"
4. Hobusetall	"	"
5. Vesiveski	"	"
6. Mõldri elamu	"	"
7. Mõldri ait	"	õlgkatusega
8. Mõldri tall	"	"

---

¹ Vilmre, L. Ajaloolist traditsiooni Kadrina khk-st, 1931, lk.48. Käsikiri TA Fr.R.Kreutzwaldi nimelises kirjandusmuuseumis Tartus.

9. Karjalaut	puust	õlgakatusega
10. Rehi	"	"
11. Tööhobustetall	"	"
12. Küün	"	"
13. Kartulikelder	kivist	kivikatusega.

Belpool nimetatud hooned olid kõik heas seisukorras, hooldatud ning kindlustatud 12.900 rubla väärtuses.¹ 19. sajandi 70-ndate aastate Arbavere mõisaansambelis olid eranditult puitehitised. Katusematerjalina on kasutatud suhteliselt suurel määral ka katusekivi. Teatavasti toodeti möödunud sajandil Palmse mõisas katusekive. Palmse endas ja ümbruskonnas oli palju kivikatustega ehitisi.²

Kahjuks ei suuda praegu dokumentaalselt tõestada Arbavere mõisaansambli ehituslugu. Arhiivimaterjalide põhjal teame, et nii 18. sajandi lõpul kui 19. sajandi 70-ndatel aastatel oli siin tegemist puithoonestusega. Aluseks võttes stiilikriitilise analüüsi, paigutame peahoone ehitusaja 18. sajandi lõppu - 19. sajandi algusaastatesse Carl Herman von Tolli valitsemisaega. Suurem ümberehitusperiood nii härrastemaja kui kõrvalhoonete rajamisel toimus 19. sajandi keskpaiku ja teisel poolel, s.o. Alexander von der Pahleni ajal.

Alljärgnevalt esitame säilinud mõisaansambli arhitektuurilise kirjelduse. Tänu ajaloolistele fotodele püüame luua ettekujutuse ansambli varasemast ilmest.

¹ RAKA? f.2486, n.1, s.3377, l.75,94.

² Tarvel, E. Lahemaa..., lk.173.

III. Ehituskirjeldus

Arbavere mõisaansambel asub Loobu-Tapa maantee läheduses Loobu jõe ääres. Varem suundus maanteelt mõisasüdamikku lehtpuu allee.

Härrastemaja kui kunagine ansambli dominant, praegu ainuke säilinud ehitis, asub muruplatsi ääres orienteeritud kirde-edela suunas, esifassaadiga kagusse.

Mõisamaja on keskmise suurusega ^{hästi}proportsioneeritud ühekordne puitehitis lakatubedega hoone otstel. Maja katab kõrge poolkelpkatvus, mis algselt oli kaetud S-kivikattega, 60-ndate aastate lõpul asendati eterniidiga. Esifassaadi katuses on 2, tagafassaadis 1 väike katuseaken. Algsed barokse lahendusega katuseaknad olid kaetud viilkatustega, mida ääristasid kitsad profileeritud räästakarniisid. 16-ruudulist aknaava piirasid laudadest voluudid (fotod 1,2). Katuseharja kummaski otsas paiknevad korstnapiibud on asendatud. Varasemal S-kivi katusel olid eenduved profileeritud viilu- ja räästakarniisid. Maja seinad on kaetud laia rõhtlaudvoodriga, nurki kaunistavad kvaaderlõikelised kattelaudad. Võrdlemisi suured kuueruudulised aknad reastuvad ühtlaste vahedega. Aknad on ääristatud kitsaste piirdelaudadega, kaetud kitsa ülakarniisiga. Nagu varasematelt fotodelt näha võime, olid akendel lihtsad püstlaudluugid (fotod 1,2). Maja kirdepoolse otsa all paiknevad võlvitud keldriruumid.

Peasissepääs esifassaadi keskosas on vormistatud viilkatuse ja klaasseintega veranda kujul. Viidates historitsistlikele kujunduselementidele, on meil tõenäoliselt tegemist 19.

sajandi II poolest pärineva juurdeehitisega. Veranda rombi- ja ristküliku-kujulises aknaruudustikus kasutati värvilist klaasi. Viiluväljas on ümaraken, akende kohal asuval tahvel- disel liistudest rombikujundid. Kõige kindlamalt toetab hoo- ne varaklassitsistlikku päritolu lai, kahe poole ja valgmi- kuga üks verandast esikusse (foto 14). Valgmikus on vara- klassitsismile iseloomulik prossjaotusega raamistik, keskel trapetsikujuline laternakoht. Valgmiku all lai profileeritud vahekarniis. Ukse pool on jaotatud kolmeks pinnaks. Alumine tahvel on osaliselt kenneleeritud, selle kohal profileeritud vahekarniis. Ülemistel tahvlitel rombikujundid. Ust äärista- vad laiad pilastrid. Verandalt laskub kitsas kivitrepp esi- väljakule. Hoone tagefassaadil oli väike palkon, mis on prae- guseks oma algse ilme kaotanud. Varasemal fotol (foto 2) näe- me kahe puidust ümarsambale toetuvat ühepoolse kaldega vari- katust. Sammaste vahel paikneb balustraad. Väikeselt terras- silt laskub aeda astmelise äärisega kivitrepp. Kirjeldatud palkon on hilisem juurdeehitis. Peahoone paremale tiivale ehk kirdepoolse otsafassaadile on vaheehituse abil liidetud väike tiibhoone. Viimane asetseb risti põhikorpuse pikitel- jega ning tema esifassaad on tugevasti eendatud (fotod 3,5). Tiibehitisel on säilinud S-kivi kattega viilkatus, väliskuju on sarnane põhikorpusega. Hoonel on madal soklikorrus. Põhi- korpust tiibhoonega ühendav vaheehitus on säilinud osaliselt. Siin on kolmeosaline valgmi kuga tahveluks, tahveldistel rom- bikujundid. Suuliste teadete kohaselt paiknes vaheehituse all "peenviina" kelder. Tiibehitus pärineb tõenäoliselt 19. sajandi II poolest.

Interjäär. Kuigi hoones on tehtud mõningaid ümberehitusi, ehitatud uusi vaheseinu, kinni müüritud ukseavasid, on algne plaanilahendus jälgitav ning allub varasemale arhitektuurile omasele sümmeetriataotlusele. Hoone keskteljel paikneva vestibüüli ja kitsa vahekoridori taha jääb aiafassaadile avanevate akendega saal. Nii saalist kui vestibüülist paremal ja vasakul paiknevad anfilaadselt eluruumid. Võimalik, et hoone kummaski otsas asusid mantelkorstnad, millest üks moodustas köögi, teise ümber aga rühitusid arvatavasti elutubade ahjud. Kahtlemata hilisemate ümberehituste käigus muudeti küttesüsteemi ja likvideeriti mantelkorstnaelused ruumid. Suuliste teadete kohaselt mäletatakse saalis kõrget tumedat kahhelahju. Saalis on osaliselt jälgitav peegelvõlvlagi, kõrged profileeringutega tahveluksed (foto 16). Etnograafiamuseumist pärineval fotol (foto 17) on vaadeldav saali varasem sisekujundus. Lakatoad hoone otstel ehitati välja tõenäoliselt 19. sajandi lõpul. Nagu juba varem mainitud, rajati tiibehitis kirdefassaadile möödunud sajandi teisel poolel. Eluruumide tahatud palkseinad nagu põhikorpuses on eestpoolt krohvitud. Tiibehitise all paikneva võlvitud soklikorruse aktsendiks on ruumi keskel paiknev piilarilaadne korstnajalg (foto 20). Kodanliku Eesti ajal oli siin meierei.

Kõrvalhooned

Härrastemaja oli ainult üks komponent mõisa arhitektuuri-ansamblist. Ansambli moodustamisest võtsid aktiivselt osa mõisaametnike elumajad (valitsejamaja), majapidamishooned (aidad, sõiduhobustetallid, töllakuurid, karjalaudad). Oluline osa mõisaansambli kujundamisel oli pargil. Kahjuks on Arbavere kõrvalhooned jälgitavad üksnes ajaloolisel situatsiooni-

plaanil.¹ Neist esinduslikumad (valitsejamaja, ait, tall) paiknesid 18. sajandi planeeringule iseloomulikult esiväljaku ääres ühtses ansamblilises seoses härrastemajaga. Küllalt omanäoline rajatis esiväljakul oli paekiviraketiga rataskaev, kaetud varikatusega. Viimane on erakordselt ilmekas, osalt oma kurvatuursuses lausa hiinalikult mõjuv (fotod 3,4). Puitkatus toetub kuuete ühtlase tüvesega toskaana puitsambale. Nagu juba varem mainitud, ehitati kaevupaviljon tõenäoliselt 19. sajandi I poolel üheaegselt Palmse mõisa samalaadsete ehitistega.

Ainukesena säilinud kõrvalhoonetest võib nimetada silindervõlviga paekivikeldrit härrastemaja põhjaküljel aias. Suur kelder on pooles ulatuses maapealne, kaetud muldkattega, ehitatud enne 19. sajandi 70-ndat aastat, sest 1870. a. loendis ta juba eksisteeris.

Park

Pargi üldkavatises on aimatavad 18. sajandi iseloomulikud kujundusprintsüübid. Park algas mõisasõdamikku suunduva puies- teega, mis läks üle peahoone ees avaraks ruudukujuliseks Loo- bu jõe suunas laskuvaks esiväljakuks. Esiväljakut liigenda- sid vähesed puuderühmad. Peahoone tagune pargiala on kujunda- tud selgepiirilisel regulaarses stiilis. Kogu pargi tagaväl- jak on kolmelt küljelt piiratud alleega. Park jaotus kahte ossa. Esimene peahoone tagune ala oli puudeta, poolitatud keskteega. Teine pool kujutas endast looduslikku parki, rom-

---

¹ RAKA, f.2485, n.1, s.3377, l.84, vt. koopia lisa nr.1.

bikujulise tiigi ja samakujulise saarega keskel. Siia saarele suundus keskteljele orienteeritud tee. Kahjuks pole eelpool toodud regulaarse pargi kirjelduse praegu loetav. Andmed pärinevad V.Ranniku tähelepanekutest 1976.a.¹

---

¹ Ranniku, V. Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Rakvere rajoon. Tallinn, 1978.

Kokkuvõte

Arbavere küla eksisteerib ajaloolikais 15. sajandi keskpaigast, kuid mõis ilmus ürikuisse alles 18. sajandi algul. Arbavere kuulus nii mõisamaade suuruselt kui rahvastiku arvult väikeste mõisate hulka. Sellest johtuvalt jäi mõisaansambli arhitektuuriline ilme tagasihoidlikuks. Esimesed andmed mõisa ehitiste kohta pärinevad 18. sajandi lõpust, mil mainitakse puithoonestust. Tõenäoliselt sellesse ajajärku jääb ka praeguseni säilinud varaklassitsistliku härrastemaja, tema lähema hoonestuse rajamine ning mõisapargi kujundamine. 19. sajandi jooksul tehti härrastemajale nii juurde- kui ümberehitusi (veranda esi-, palkon taga- ja tiibehitis kirdefassaadil). Ümberehituste käigus säilisid algne varaklassitsistlik välisus ja saali peegelvõlvlaed. Nimetatud detailid kuuluvad säilitamisele ka edaspidiste remonttööde käigus. 19. sajandil ehitati Arbavere mõisaansambli uusi majandushooneid, kuid põhiliselt domineerisid siin kivi- ja õlgkatustega puitehitised. Peale tagasihoidliku fassaadidekooriga, kuid hästi proportsioneeritud härrastemaja, ilmestas mõisaõue stiilne kaevupaviljon. Väikese mõisaansambli sidus ühtseks tervikuks korrapäraste muruplatside ja sirgete lehtpuualleedega park, mis kaugemas osas läks üle tiigiga metsapargiks.

Arbavere härrastemaja ja park on aegade jooksul mõndagi kaotanud algsest ilmest, kuid siiski pole välistatud võimalus taastada omaaegne väike varaklassitsistlik mõisasüdamik Lahe-
maa kauni looduse rüpes.

Kasutatud arhiivimaterjalid ja kirjandus

Arhiivid:

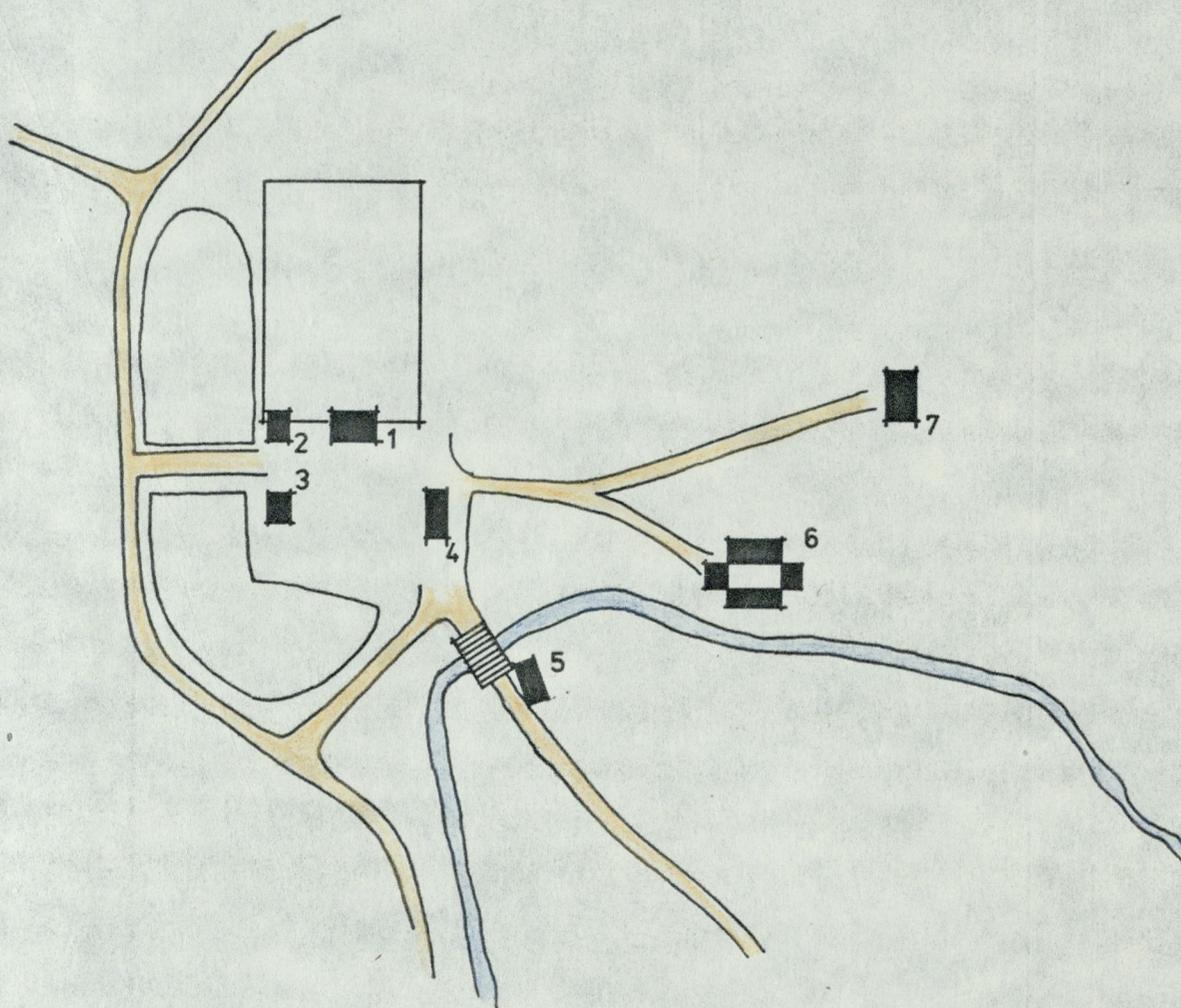
1. ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA). Fond 1311, 2486.
2. ENSV Riiklik Ajaloomuseum (RAM). Fond 11, 19, 70, 104.
3. ENSV Riikliku Etnograafiamuseumi fotokogu.
4. ENSV TA Fr.R.Kreutzwaldi nim. kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond. Vilmre, L. Ajaloolist traditsiooni Kadrina khk-st, 1931.
5. Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi arhiiv (KRPI).
Sirel, H. Palmse mõis ja park. Ajalooline õiend. Tallinn, 1972.
Ranniku, V. Eesti mõisate esialgne ülevaade. Rakvere rajoon. Tallinn, 1978.
6. Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ORKA). Fond 58.

Kirjandus:

1. Bunge, F.G.v. und Baron R.v. Toll. Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. I Theil. Dänische und Ordenzeit. Reval, 1856.
2. Hupel, A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Estland. Bd.II. Riga, 1782.
3. Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Danicae. Kopenhagen-Reval, 1933.
4. Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal. Uurimusi Läänemere maade ajaloost I. TRÜ Toimetised, vihik 316. Tartu, 1973.

5. Richter, A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, Bd. III.
Riga, 1913.
6. Tavel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn, 1983.
7. Vahre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil
(1782-1858). Tallinn, 1973.
8. Wistinghausen, H. v. Quellen zur Geschichte der Rittergüter
Estlands im 18. und 19. Jahrhundert (1772-1889).
Hannover-Döhren, 1975.

ARBAVERE MÕISA SITUATSIOONI PLAAN 1870. AASTAST

EKSPLIKATSIOON

- 1 PEahoone
- 2 VALITSEJAMAJA
- 3 AIT
- 4 LAUT
- 5 VESKI
- 6 KARJAKOMPLEKS
- 7

Fotode nimekiri

1. Härrastemaja eestvaade. Foto E. Thomson 1934. a.
ENSV Riiklik Etnograafiamuuseumi fotokogu,
neg. 887:420.
2. Härrastemaja tagantvaade. Foto E. Thomson 1934. a.
ENSV Riiklik Etnograafiamuuseumi fotokogu
neg. 887:421.
3. Härrastemaja eestvaade, vasakul kaevupaviljon.
Überpildistus J. Vali erakogust. N-31553/2
4. Kaevupaviljon.
Überpildistus J. Vali erakogust. N-31553/3
5. Härrastemaja koos tiibehitisega, eestvaade.
Pildist. J. Jõgi 1987. a. N-31544/3
6. Härrastemaja eestvaade N-31544/2
7. Härrastemaja tagantvaade N-31546/2
8. Härrastemaja lõunapoolne otsakülge N-31546/3
9. Härrastemaja põhjapoolne otsakülge N-31545/2
10. Härrastemaja kirdefassaadil asuva tiibehitise
eestvaade N-31544/1
11. Tiibehitise külgevaade N-31545/3
12. Tiibehitis, vaade idast N-31546/1
13. Härrastemaja, veranda esifassaadil N-31545/1
14. Härrastemaja peauks N-31547/2
15. Fragment peauksest N-31547/1
16. Saali uks N-31548/2
17. Saali interjööri.

Foto E. Thomson 1934. a. ENSV Riikliku Etno-
graafiamuuseumi fotokogu, neg. 887/422.

18. Härrastemaja, pööningu vaade	N-31549/2
19. Härrastemaja, kandekonstruksioonid pööningul	N-31549/1
20. Piilar tiibhoone keldris	N-31548/1
21. Saun, laut mõisaõue põhjaküljes	N-31551/2
22. Kelder	N-31550/2
23. Ait	N-31550/1
24. Elamu mõisaõue lõunaküljes	N-31551/1
25. Allee tagafassaadil	N-31552/2
26. Väljak parkmetsaga tagafassaadil	N-31552/3

Arbater (Postland, Wierland).

44

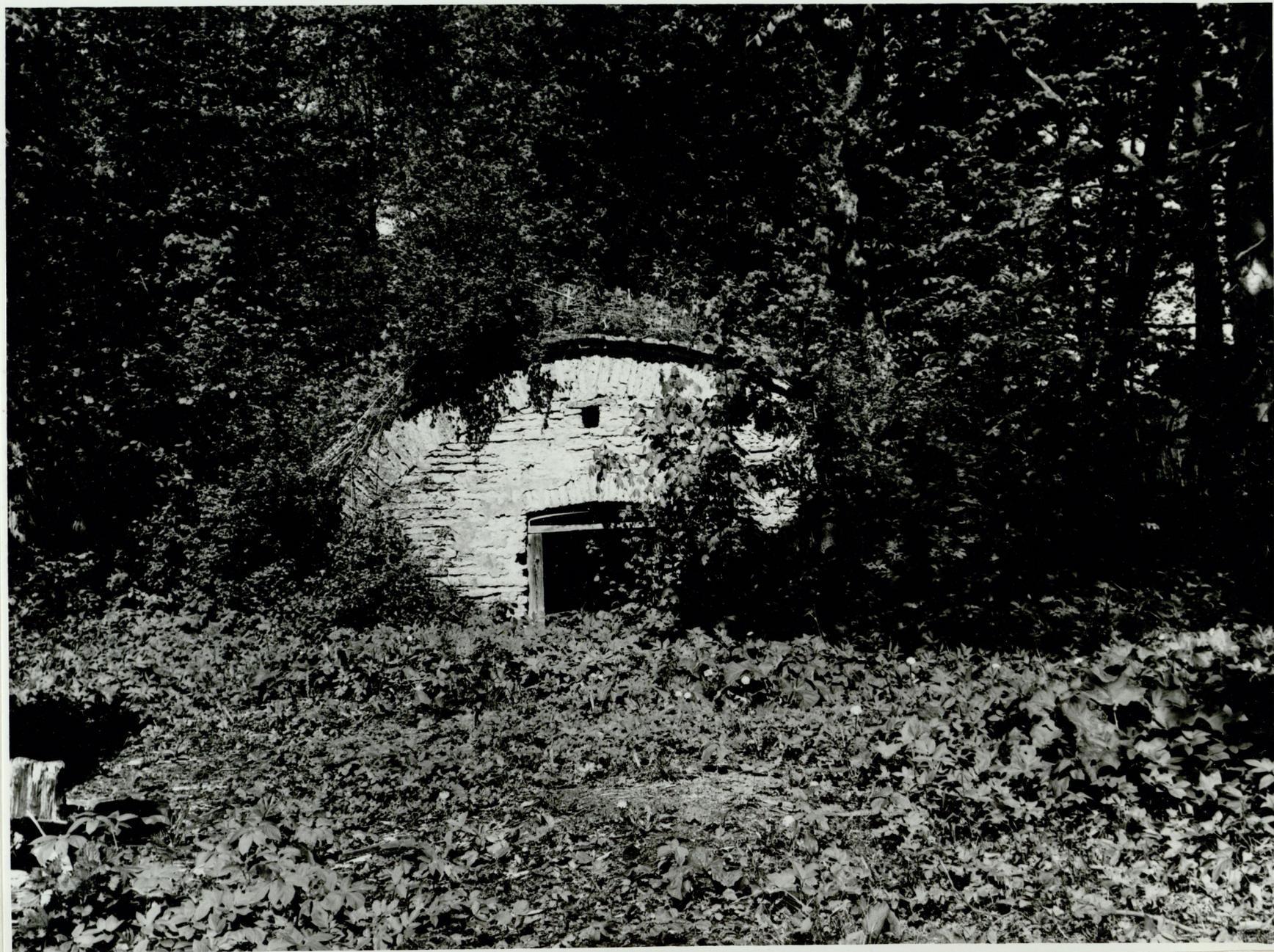

42

